

Rudolf PROCHÁZKA, *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*, Archeologický ústav AV ČR Brno, Brno 2009 (= Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno, sv. 38)

384 s., ISBN 978-80-86023-98-4

Hradiště jako pramen představují nevyčerpatelný zdroj informací, umožňující nahlédnout do nejrůznějších sfér raně středověkého světa. Archeologové tak stojí při jejich zpracování před nelehkým úkolem, jak se s mnohovrstevnatostí hradišť vyrovnat. Dlouhodobý zájem Rudolfa Procházky o raně středověké fortifikace vyústil v monografii, v níž si autor za hlavní téma a úhel pohledu zvolil opevnění hradišť na území Moravy. Na základě jejich podrobného studia a zařazení do širšího časového i geografického kontextu rekonstruuje vývoj opevňovací techniky v období 8.–12. století.

Ve vstupní kapitole *Konstrukční řešení* představuje Procházka základní terminologii a typologii konstrukcí opevnění. Oporou při vytváření tohoto schématu jsou autorovi nejen konstrukce zjištěné na domácích hradištích, ale i v Polsku a Německu. Rozlišuje opevnění jednoduchá a složená z více prvků. Konstrukce dále člení na celistvé, v nichž je důraz kladen na jejich samosvornost, a skořepinové, vymezené jednou či dvěma vnějšími stěnami, které mohly být dřevěné, kamenné či dokonce z drnů či sušených cihel. V případě skořepinové konstrukce s čelní stěnou a vysvahovaným týlem používá autor dále v textu též termín konstrukce plášťová. Funkce čelních kamenných zdí byla především statická a umožňovala současně redukovat podíl použitého dřeva. Vnitřní tělesa celistvých i skořepinových opevnění tvořily různé varianty roštových či komorových *konstrukcí* v prvním případě, *výztuží* v případě druhém. Uvedené schéma je dle autora určitým základním východiskem, nikoliv samoúčelným cílem, protože konstrukce jsou natolik různorodé, že se některé případy jednoznačnému zařazení vzpírají. Celokamenné hradby bez malty nebyly vyčleněny jako samostatný typ a byly pracovním zařazeny k jednoduchým konstrukcím, i když jde o vývojově pokročilý prvek. Samostatná pozornost je věnována typologii bran. Prostřednictvím této kapitoly nám autor nechává nahlédnout i do dalších typologických schémat vytvořených polskými a německými badateli.

V úvodu následující kapitoly *Dřevozemní opevnění v raně středověké Evropě* autor nejprve ve stručnosti připomíná společná místa, která mají raně středověké konstrukce opevnění s pravěkými. Základní principy stavby opevnění bez užití malty totiž vešly ve známost již v mladší a pozdní době bronzové. Se skořepinovou hradbou s kamennou zdí či bez ní se lze setkat již v eneolitu a starší době bronzové. Zároveň lze rozhodně souhlasit s autorovým postřehem o styčných místech mezi

stavitelstvím pravěkým až raně středověkým a stavitelstvím novověkým. Hlavním cílem kapitoly však je zasadit raně středověké hradby do kontextu studia soudobého opevňovacího stavitelství v Evropě včetně Ruska. Z různě rozsáhlých retrospektiv k jednotlivým územím vystupuje před našima očima značná rozmanitost konstrukčních řešení, využívajících v různých poměrech hlínu, dřevo, kámen i méně standardní materiály, jakými jsou např. nepálené cihly. I v této značné variabilitě lze zachytit určité obecnější tendence. V rámci opevňovacích technik lze rozlišovat mezi situací na úrovni závěrečného předstátního stadia a situací raně středověkých států. Obecně lze konstatovat, že jednoduchá opevnění ze dřeva a zeminy (val, palisáda, příkop) se v roli hlavní fortifikace v západoslovanském prostředí objevují spíše sporadicky, a to hlavně v raných fázích vývoje hradišť. Na druhé straně právě tento typ hradeb podléhá nejsnáze destrukci a snáze také uniká archeologickému poznání. Na tomto místě připomeňme přínos Jaroslava Kudrnáče v Pošembeří, bez jehož výzkumů právě těchto jednoduchých opevnění bychom v Čechách nevěděli téměř nic o horizontu předchůdců hradišť s vyspělými dřevohlinitými hradbami s čelní kamennou plentou. K akceleraci ve vývoji opevnění, ke zvýšení konstrukční náročnosti i hmoty opevnění dochází často v souvislosti s rozvojem etatizačních procesů. Tomuto závěru odpovídá i zjištění, že zatímco k výraznému rozvoji raně středověkého pevnostního stavitelství v Polsku dle autora dochází od období 2. poloviny 10. století, v Čechách a na Moravě jej registrujeme již o půlstoletí až století dříve. Dědictví antiky je pozorovatelné pouze na německém území, a to jen v určitých oblastech a určitých časových horizontech. Proti tomu středo-evropské i východoevropské raně středověké fortifikace představují opakování či rozvíjení principů známých z předchozích období pravěku a protohistorie. Oblast germánských etnik charakterizuje v 7.–10. století převaha skořepinového principu, přičemž pouze na území karolinské a otonské říše lze konstatovat paralelní výskyt techniky zdění na maltu, které do 11. století převládlo. Skořepinová konstrukce s kamennou plentou se pak geograficky nejuceleněji projevuje na území od Sály a Labe přes jih Dolního Slezska, Čechy, Moravu až po východní Slovensko a vzácně i Malopolsko, zatímco pro podstatnou část Polska a jihobraniborské území je naopak charakteristická roštová fortifikace. Ostatní západoslovanská teritoria charakterizuje mnohem větší různorodost. Podružnou rolí kamenných prvků se vyznačuje opevňovací architektura Kyjevské Rusi a až na výjimky též arpádovských Uher. Z geografického pohledu v zásadě nelze uvažovat o jednoznačně uzavřených okruzích, ale jen o převaze určitého stavebního řešení v té či oné oblasti. Při hledání společných rysů mezi opevněními piastovského Polska, nížinných oblastí přemyslovské Moravy a arpádovských Uher Procházka konstatuje dominanci celistvých, tedy nikoliv skořepinových konstrukcí. Odkazuje přitom na blízkost terénních podmínek a nepředpokládá – až na pochopitelné výjimky (Přerov) – přímé přebírání technických zkušeností mezi těmito státy. Širší autorův pohled na topografii hradeb s čelní kamennou plentou je cenným příspěvkem do diskusí na téma geneze a směrů šíření tohoto typu hradeb, např. z Čech či Moravy na území Dolního Slezska. Z hlediska typologie konstrukcí opevnění považují za důležité autorovo rozlišování kamenných pláštů zemních násypů a „lawy“ v speciální dřevěné kon-

strukci či bez ní od skutečných kamenných plent. Ne každá kamenná destrukce zjištěná při výzkumu totiž musí být vždy pozůstatkem plenty.¹

Se základními etapami ve vývoji poznání tématu ve stručnosti (možná až přílišně) seznamuje oddíl *Nástin dějin moravského bádání s přihlédnutím k vývoji v Čechách a na Slovensku*. Do širšího kontextu studia hradišť jako takových a do historických souvislostí začleňuje Procházka výsledky studia opevnění moravských hradišť v kapitole *Moravská společnost a opevněná ústředí v 8.–12. století*. Právě tato část jistě zaujme i čtenáře nearcheology. Autor organicky vtaňuje archeologickou problematiku do světa historie, do světa velkomoravských knížat, temného 10. století, stejně jako přemyslovských knížat a jejich úředů či důležitých listin 11.–12. století. Procházka shrnuje diskusi i vyjadřuje vlastní názory na otázky kontinuity a diskontinuity mezi hradišti doby velkomoravské a povelkomoravské. Konstatuje, že se stále nedaří vypracovat nálezový horizont, který by byl typický pro Moravu 10. století. Velmi důležitá je též otázka kontinuity či diskontinuity tzv. břetislavské hradské soustavy se staršími centry. Ani v tomto případě stupeň poznání moravských lokalit není takový, aby umožňoval její jednoznačné řešení. V každém případě je však možno konstatovat silné rysy kontinuity na střední a severní Moravě oproti mnohem diferencovanějšímu obrazu na Moravě jižní. V této oblasti některá malá hradiště leží v blízkosti středohradištních, jiná „předchůdce“ postrádají. Zatímco v přemyslovských Čechách byla preferována skořepinová konstrukce s čelní kamennou zdí, situace na Moravě je odlišná. Charakteristickým znakem je výrazně větší různorodost použitých konstrukčních řešení, která odpovídá komplikovanějšímu geopolitickému vývoji jak vnitřnímu, tak z pohledu vztahů k sousedním územím, a to zvláště k polskému státu. Na druhé straně připomeňme, že i v Čechách najdeme opevnění jiného typu než s roštovou či komorovou výztuží a čelní, či případně i zadní kamennou plentou. Je otázkou, do jaké míry budoucí výzkum v tomto ohledu mapu konstrukcí českých opevnění změní, či nikoliv. Na příkladu výzkumu v Dolních Břežanech můžeme ukázat, že skořepinovou hradbu s čelní kamennou zdí v průběhu 11. století nahradilo zcela odlišné, a to podstatně jednodušší konstrukční řešení opevnění v podobě příkop – val s palisádou.² Právě tyto jednoduše opevněné lokality, a to jak v Čechách, tak na Moravě, tvoří fakticky určitý protipól k mohutným a konstrukčně náročnějším opevněním některých center 11.–12. století (např. Bílina). Studiu této bipolarity bude třeba v budoucnosti věnovat větší pozornost jak z hlediska topografie, tak i detailnější chronologické specifikace.

I když si Procházka klade za cíl studium opevňovacích technik, jeho práce je přínosem též pro studium moravských hradišť jako takových. Svědčí o tom kapitola *Souhrn archeologických a historických pramenů k opevněním moravských a slezských hradišť z 8.–12. století*, která je faktickým katalogem podstatné části moravských hradišť. Zahrnuty jsou v první řadě ty středo- a mladohradištní lokality, které mají

1) K použití kamene v opevněních českých hradišť Kateřina TOMKOVÁ, *Ke studiu opevnění v raně středověkých Čechách*, Archeologie ve středních Čechách 5, 2001, s. 556–557.

2) Vladimír ČTVERÁK – Michal LUTOVSKÝ, *Raně středověké hradiště v poloze „Hradištátko“ u Dolních Břežan, okr. Praha-západ*, Archeologie ve středních Čechách 3, 1999, s. 407–440.

bezpečně dochované soudobé opevnění. Dále jsou zahrnuty lokality, které sice archeologickým výzkumem doložené hradištní opevnění nemají, jejich přiřazení k hradištím tohoto období však lze opřít buď o výpověď písemných pramenů, nebo je lze považovat za pravděpodobné vzhledem k dochovaným stopám osídlení. Hesla k jednotlivým lokalitám obsahují nejen informace o vedení opevnění vůči konfiguraci terénu a o konstrukci opevnění, ale čtenář z nich získá představu o základních etapách výzkumu těchto hradišť, písemných pramenech, které se k těmto lokalitám váží, a o problematice datování včetně uvedení archeologických datovacích opor v podobě nálezů, které to umožňují (mince, vybraná militaria apod.). Autor se nespokojil s konstatováním nedostatečného publikačního zpřístupnění řady výzkumů, ale trpělivě excerpuje z dostupné literatury i nálezových zpráv vybraných lokalit údaje o zjištěných konstrukcích, přehledně je prezentuje a dále komentuje. Pochopitelně tak čtenář narazí na kontrasty mezi lokalitami, jejichž výzkum opevnění byl publikován podrobněji, a těmi, jež podobná zpracování postrádají. V práci se také odráží velká náročnost studia opevnění velkých velkomoravských aglomerací, staroměstské a mikulčické, na jejichž celková vyhodnocení si bude třeba teprve počkat. Autor mj. také zprostředkovává publikované i nepublikované výsledky výzkumů Čeňka Stani a nepřímou tak dokládá přínos tohoto badatele pro poznání moravských hradišť.

V kapitole *Hlavní rysy opevňovací techniky v 8.–12. století* autor komplexně shrnuje jednotlivé stránky této problematiky, vyplývající z výše uvedeného katalogu. Nezabývá se však již pouze konkrétními konstrukcemi a technikami, fortifikačními prvky (bránami, věžemi, příkopy), ale zamýšlí se i nad charakterem areálů vymezených opevněními, nad surovinovými zdroji pro výstavbu opevnění a organizací jejich výstavby. Dospívá k závěru, že opevnění bylo možno při dostatečných zdrojích pracovních sil a zajištěné přípravě surovin postavit v rámci jednoho roku (např. u Mikulčic hradbu dle autora postavilo 150 pracovníků z připraveného materiálu za méně než čtyři měsíce). Souběžně však upozorňuje na zmínky písemných pramenů dokládající, že mohlo jít o proces v trvání několika let.³ Pominuta není ani otázka trvanlivosti, přestaveb, zániku hradeb, stejně jako problematika transformace dřevozemních hradeb na zděné na přelomu raného a vrcholného středověku. Autor věnuje pozornost informacím dovolujícím rekonstruovat funkčnost opevnění z hlediska obrany. Práci doplňuje exkurz vzniklý ve spolupráci s Janem Mattušem *Ověření statiky vybraných příkladů dřevozemních opevnění*.

Monografie je bohatě graficky vybavena, zahrnuty jsou přehledné tabulky a mapy hradišť na Moravě. Ponechme stranou dílčí nepřesnosti, k nimž při vzniku práce takového rozsahu pochopitelně dochází (např. hradiště Stará Kouřim neleží v Pošembeří, s. 61). Potřeba postižení charakteristických znaků a hlavních tendencí vyžaduje určitý stupeň abstrahování od detailů, čímž může v některých případech dojít k jistým zjednodušením. V případě srovnání obrazových příloh ke kapitole evropských opevnění oproti moravským si však je třeba povšimnout

3) K tomu Jiří SLÁMA, *Střední Čechy v raném středověku. II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu*, Praha 1986 (= Praehistorica XI), s. 15.

jednoho sice skrytého, avšak podstatného problému. Zatímco u moravských lokalit máme možnost seznámit se s rekonstrukcemi opevnění i nahlédnout místy do původní dokumentace, v případě zahraničních lokalit jsou – z pochopitelných důvodů – zobrazeny především rekonstrukční modely. Jen archeologové (a to ještě ne všichni) ovšem vědí, jak trnitá cesta vede od dokumentace výzkumu k rekonstrukčnímu modelu, od konkrétních nálezů a stratigrafií k rekonstrukci a datování jednotlivých fází opevnění. V literatuře tak tradičně obíhá rekonstrukce staršího úseku klučovského opevnění s příkopem a přilehlým valem, na němž je umístěna v duchu Procházkovy terminologie skořepinová hradba.⁴ Odtud vyšel Procházka, když píše o skořepinových opevněních v Pošemberí (s. 61, obr. 41). Zatímco příkop a valový násep jsou prokazatelné, existence skořepinové konstrukce je hypotézou J. Kudrnáče,⁵ již na základě dosud zpřístupněné dokumentace doložit nemůžeme. Z funkčního pohledu se nad problematikou rekonstrukcí hradeb zamýšlel a své připomínky k rekonstrukci některých moravských a slovenských opevnění vznesl Josef Unger.⁶ I přes uvedená upozornění je třeba mít na paměti dvě skutečnosti. Za prvé publikování rekonstrukcí má ve studiu opevnění své nezastupitelné místo nejen tím, že je tak zpřístupňováno archeologické poznání odborníkům z dalších oborů a širší veřejnosti, ale představují pro archeologa i určité modely, které pak promítá do jím studovaných situací. Za druhé je třeba si uvědomit, že dosud publikované rekonstrukce jsou výsledkem určitého stupně poznání a technických možností. Teprve současné technické vybavení totiž umožňuje, resp. spíše umožní efektivnější práci s archeologickou dokumentací, možnost 3D rekonstrukcí, promítání vytvořených modelů do dokumentace apod. Rozšířené možnosti modelování opevnění se tak stanou důležitým prostředkem archeologické analýzy.

Přínosem Procházkovy monografie je jak srovnání základních typů konstrukcí užitých v širším evropském měřítku, tak předložení určitého neformálního „katalogu možných řešení“, ke kterému bude možné a bude třeba přihlížet při studiu opevnění a vytváření jejich modelových rekonstrukcí, ať již provádíme revize starších výzkumů, či realizujeme výzkumy nové. Kniha o moravských hradištích a raně středověkých opevňovacích technikách bude jistě patřit k základním pracím, o něž se budou moci opírat badatelé různých oborů a specializací při studiu této zajímavé problematiky.

KATEŘINA TOMKOVÁ

4) Jaroslav KUDRNÁČ, *Klučov. Staroslovanské hradiště ve středních Čechách*, Praha 1970, obr. 18.

5) J. KUDRNÁČ, *Klučov*, s. 37–38, k tomu obr. 4, k problematice stratigrafie K. TOMKOVÁ, *Ke studiu opevnění*, s. 551.

6) Josef UNGER, *Problematika hájitelnosti předvelkomoravských a velkomoravských hradeb*, in: *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, red. Tatiana Štefanovičová – Drahoslav Hulínek, Bratislava 2008, s. 177–182.